

Ron ROBERTS¹

PSIHOLOŠKA OBJAŠNENJA, SOCIJALNE REPREZENTACIJE I GENOCID²

Oni nisu samo objekti zaboravljanja i sjećanja, oni su uvijek subjekti tih procesa³.

Zlo se može širiti svijetom kao gljiva i ostavljati otpad baš zato što nigdje nije pustilo korijenje⁴.

Psihološko objašnjenje genocida

Ekstemna okrutnost, dehumanizacija i masovno nasilje za mnoge predstavljaju osnovne odlike genocidnog djelovanja i namjere. Da se tako veliki broj ljudi može urotiti i učestvovati u voljnom pokušaju uništenja druge grupe ljudi, za mnoge je nepojmljivo. I dok se bilo koje temeljito objašnjavanje genocida mora koristiti velikim brojem okvira - historijskim, ekonomskim, političkim, kulturnim, sociološkim i psihološkim⁵ – ja bih pretpostavio da istrajna enigma fenomena leži u području psihologije – sa prividnom neshvatljivošću socijalno sankcionisanog masovnog ubijanja. (Drugim riječima, to je nedovoljno objašnjeno i nedovoljno teoretisano sa psihološkog aspekta). Takvo nerazumijevanje sigurno dobrim dijelom doprinosi fascinaciji sa nacistima, koji su ustoličili ubistvo kao proces masovne proizvodnje. I pored očigledne jedinstvenosti Holokausta – „tehnološki, filozofski, brojčano“⁶ istim putem prezira ka čovječanstvu⁷ su

¹ Phd., University of Kingston

² Preveo: Goran Kovačević

³ L. Passerini, *Memories between silence and oblivion*. In K. Hodgkin & S. Radstone (Eds.) *Contested pasts: The politics of memory*. London: Routledge str. 245

⁴ J. Waller, *Becoming Evil: How ordinary people commit genocide and mass killing*. Oxford: Oxford University Press, 2007, str.101.

⁵ M. Hewstone, N. Tausch, A. Voci, J. Hughes, J. Kenworthy & E. Cairns, (in press). *Prior intergroup contact and killing of ethnic out-group neighbours*. In V. Esses & R. Vernon (Eds.), *Why neighbours kill*. Montreal, Canada: McGill University Press

⁶ D.B. Macdonald, *Balkan holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*. Manchester: Manchester University Press, 2002., str. 49.

⁷ C. Murray, *Murder in Samarkand*. Edinburgh: Mainstream, 2006.

kročili i drugi – u bliskoj historiji – „veliki“ američki Zapad, Turska, Sovjetski Savez, Kambodža, Istočni Timor, Irak, Bosna, Ruanda i sada Darfur – mjesta gdje su se programi istrebljenja i etničkog čišćenja, sankcionisani od strane vlade i države, uspjeli ukorijeniti i konačno profitirati zahvaljujući saradnji običnih ljudi. Ipak, zbog svojih razmjera, Holokaust je postao spoznajni šablon – leća kroz koju se prelamaju sva druga djela masovnog nasilja.

Ovaj rad ne pruža iscrpni izvještaj psiholoških doprinosa našem razumijevanju ili nerazumijevanju genocida. Ipak, pokušat ću revidirati neke od osnovnih psiholoških konstrukcija koje su primijenjene na materiji i predložiti širok okvir unutar kojeg psihološko i drugo znanje može koegzistirati. Ali prvo, moramo razjasniti na što tačno se ta psihološka objašnjenja odnose.

Psihološka objašnjenja genocidnog ponašanja obično podrazumijevaju odgovor na pitanje čije ponašanje se objašnjava. Ipak, ovo nije tako jasno kao što se može činiti. Da li su u pitanju aktivnosti individua, grupa, institucija, čitavih društava, država ili međunarodne zajednice? Na koga od njih treba usmjeriti pažnju? Dalje, postoji pitanje vremenskog okvira unutar kojeg se traže objašnjenja – daleka prošlost, bliska prošlost, sadašnjost ili čak budućnost ako se uzme u obzir naslijeđe događaja? Također postavlja se pitanje da li objašnjenja tragaju za razumijevanjem nedjelovanja isto kao djelovanja – zašto učesnici nisu spriječili, onemogućili, smanjili ili na drugi način pokušali omesti odvijanje događaja koji su se dogodili. Tipično, psiholozi koji su se bavili pitanjem genocida tražili su odgovore za individualno ponašanje – kako objasniti djela počinitelaca, posmatrača i žrtava. Darley & Latane (1968.), Milgram (1974.), Suedfeld (2000.) i Zimbardo (2004.) nas podsjećaju da pripisivanje ponašanja neobičnim ličnostima, emocionalnim, motivacionim ili kognitivnim karakteristikama individua, podrazumijeva činjenje fundamentalne greške u atribuciji – uzdizanje dispozicijskih varijabli iznad situacijskih u uzročnom zaključivanju⁸. Pretpostavljajući da se primarni uzročnici koji pokreću „djela počinjenih s namjerom da se uništi u cijelosti ili djelomično nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa“ koja obuhvataju „(a) ubijanje članova grupe; (b) nanošenje ozbiljnih fizičkih ili mentalnih povreda članovima grupe; (c) namjerno stvaranje uslova za život grupe koji su predviđeni da dovedu do njenog potpunog ili djelomičnog fizičkog uništenja; (d) nametanje mjera s ciljem onemogućavanja rađanja djece unutar grupe; (e) nasilno premještanje

⁸ L. Ross, The intuitive psychologist and his shortcomings. In L. Berkowitz (Ed.) *Advances in experimental social psychology* (Vol. 10, pp. 173-220). New York: Academic Press, 1977.

djece iz grupe u drugu grupu⁹ mogu nalaziti u umovima individua, ne pretpostavlja samo superiornost psihološkog objašnjenja nad drugima već isto tako svodi historiju, ekonomiju, politiku itd. na psihologiju. Također ignoriše jednu od fundamentalnih karakteristika genocida – da je u pitanju politički fenomen – politički motivisan – koliko ta činjenica treba ulaziti u bilo koje „psihološko“ objašnjenje je gotovo zanemareno pitanje - barem unutar granica psihološke zajednice, iako je Wilmer (2002)¹⁰ barem povećao svjesnost o njoj izvana. Teoretiziranje bazirano na psihoanalitici, posebno u godinama nakon holokausta, inkliniralo je objašnjavanju genocidnog ponašanja sa stanovišta individualne psihopatologije.

Stoga su preteče nacističkog genocida šaroliko (i zamjenski) objašnjavani hipotezom frustracije – agresije¹¹, autoritarnom strukturom ličnosti – ukorijenjenom u strogom odgoju¹², a u Reichovom djelu „Masovna psihologija fašizma“ sistematskom represijom seksualnosti koja je u društvu proizvela otuđene, neurotične ličnosti podložne agresiji, sadizmu i želji za moći nad drugima.¹³

Jedna od ironija individualističkog objašnjavanja genocida leži u tome što događaji na koje se te tvrdnje odnose inspiraciju nalaze u ideologijama (npr. fašizmu, nacionalnom socijalizmu, komunizmu) koje su u osnovi naglašeno anti-individualističke, gdje se nacionalna država ili kolektiv predstavljaju kao superiorni a individue koje ih sačinjavaju se smatraju potrošnim.¹⁴

Pored psihoanalitičkih formulacija, brojni naučnici su istražili razne psihološke procese kroz koje diskriminacija, neprijateljstvo i agresija prema drugima mogu biti izazvane ili omogućene. Lista je duga i obuhvata ličnost¹⁵, stereotipiziranje¹⁶, žrtveno jagnje¹⁷, unutar-grupnu atribuciju¹⁸, izlaganje

⁹ United Nations Genocide Convention, citirano u S. Power, *A Problem from Hell*. London: Flamingo, 2003., str. 57.

¹⁰ F. Wilmer, *The social construction of man, the state, and war: Identity, conflict and violence in former Yugoslavia*. London: Routledge, 2002.

¹¹ E. Staub, Cultural-societal roots of violence: The example of genocidal violence and contemporary youth violence in the United States. *American Psychologist* 51., 1996., str. 117-132.

¹² T.W. Adorno, E. Frenkel-Brunswick, D.J. Levinson & R.N. Sandford, *The authoritarian personality*. New York: Harper and Row, 1950.

¹³ W. Reich, *The Mass Psychology of Fascism*. London: Pelican, (1946/1975).

¹⁴ I. Adams, *Political ideology today*. Manchester: Manchester University Press, 1993.

¹⁵ T.W. Adorno, E. Frenkel-Brunswick, D.J. Levinson & R.N. Sandford, *The authoritarian personality*. New York: Harper and Row, 1950.

¹⁶ T.F. Pettigrew, The ultimate attribution error: Extending Allport's cognitive analysis of prejudice. *Personality & Social Psychology Bulletin*, 5, 1979., str.461-476

nasilju tj, imitacija i socijalno učenje,¹⁹ deindividualizaciju i dehumanizaciju²⁰, konformizam²¹, pokornost autoritetu,²² identifikaciju grupe i unutargrupne predrasude²³, stepen međugrupnog kontakta,²⁴ takmičenje²⁵, koristoljublje²⁶ i apatiju posmatrača²⁷. Prikladno kontekstuirani, neki od ovih radova daju značajan doprinos u objašnjavanju kako su "...'obični' dobri muškarci i žene navedeni da se ponašaju na 'zao način'"²⁸ (Zimbardo, 2004., str.21), ali bez odgovarajućih upozorenja može se činiti da psiholozi stoje na stanovištu kako objašnjenja antipatije, neprijateljstva ili fizičke segregacije između grupa mogu objasniti suštinu genocida²⁹ – iako oni sami nikada nisu doveli do genocida i jasno je da su nedovoljni za to.

U pionirskoj analizi Mary Kaldor naglašava kritičnu ulogu ekonomske dezintegracije, korupcije i kriminala zajedno sa faktorom narušavanja tradicionalnih izvora političke legitimnosti.³⁰ Koji god historijski primjer

¹⁷ G. W. Allport, *The nature of prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley, 1954.

¹⁸ M. Islam, & M. Hewstone, Dimensions of contact as predictors of intergroup anxiety, perceived outgroup variability, and outgroup attitude: an integrative model. *Journal of Personality & Social Psychology*, 65, 1993., str. 936-950

¹⁹ A. Bandura, D. Ross & S. Ross, Transmission of aggression through imitation of aggressive models. *Journal of Abnormal & Social Psychology*, 63, 1961., str. 575-582.

²⁰ P. G. Zimbardo, The human choice: Individuation, reason, and order versus deindividuation, impulse, and chaos. In W. J. Arnold & D. Levine (Eds.) *Nebraska Symposium on Motivation 1969* (pp. 237-307). Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press, 1970.

²¹ M. Sherif, *The psychology of social norms*. New York: Harper and Bros, 1936.

²² S. Milgram, *Obedience to authority*. New York: Harper Collins, 1974.

²³ H. Tajfel, *Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

²⁴ G. W. Allport, *The nature of prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley, 1954.

²⁵ J.W. Jackson, Realistic group conflict theory: A review and evaluation of the theoretical and empirical literature. *Psychological record*, 43, 1993., str. 395-413.

²⁶ J.M. Rabbie, J.C. Schor, & L. Visser, Social identity theory: A conceptual and empirical critique from the perspective of a behavioural interaction model. *European Journal of Social Psychology*, 19, 1989., str. 171-202.

²⁷ J. M. Darley & B. Latané, Bystander intervention in emergencies: diffusion of responsibility. *Journal of Personality & Social Psychology*, 8, 1968., str. 377-383

²⁸ P. G. Zimbardo, A situationist perspective on the psychology of evil: Understanding how good people are transformed into perpetrators. In A. Miller (Ed.). *The social psychology of good and evil: Understanding our capacity for kindness and cruelty* New York: Guilford, 2004., str. 21-50.

²⁹ R.J. Sternberg, A duplex theory of hate: Development and application to terrorism, massacres, and genocide. *Review of General Psychology*, 7(3), 2003., str. 299-328.

³⁰ M. Kaldor, *New and old wars: Organized violence in a global era*. Cambridge: Polity Press, 2001.

genocida da se uzme u obzir, ove varijable imaju jaču eksplanatornu vrijednost nego bilo koji navedeni psihološki faktor.

Ako pogledamo unazad uvidjećemo da se velika većina gore navedenih eksplanatornih koncepata bavi ili direktnom socijalnom interakcijom između počinioca i žrtve – npr. kako jedna osoba može mučiti, ubiti ili osakatiti drugu – ili neposrednim psihološkim pretečama. Ukratko, tu postoji nelagodan odnos između prirodnog vremenskog slijeda odvijajućih događaja tj. sa historijom kao naratorom – i sa drugim događajima koji se dešavaju izvan područja psihologije. Neki socijalni psiholozi spremno priznaju nedostatke postojećih modela – izražavajući potrebu da oni budu poduprti dodatnim varijablama – npr. ulogom tjeskobe, straha, prijatnje ili povjerenja u posredovanju između kontakata grupa i smanjenja predrasuda.³¹ Ono što nije široko prihvaćeno kod predlagača tih socijalno – kognitivnih modela ili nije bilo u velikoj mjeri pokušano, je da te psihološke varijable budu dio šire mreže ekplanatornih konstrukcija, koje zajedno opisuju red kompleksnosti sposoban da obuhvati interakciju između različitih nivoa socijalnog uticaja, šireći se i prostorno i vremenski. Imajući to u vidu za postojeće modele bi se moglo reći da su osuđeni na propast jer opisuju kontekstno ovisna ponašanja kao rezultat skupa linearnih odnosa – ovo i jeste suština kritike socijalnih kognitivnih modela bez obzira na domen unutar kojeg se primjenjuju.³² Ukratko, trenutni psihološki okvir koji se odnosi na genocid – baziran na socijalnoj spoznaji – pod teretom je pozitivističkih pretpostavki i nedostaje mu ekološka validnost. Nedvojbeno je potreban narativni okvir za integraciju psihološkog sa socijalnim, ekonomskim, historijskim i kulturnim. Ispod ću napraviti grubu skicu za razvijanje takvog okvira.

Genocid, socijalne reprezentacije i kolektivno sjećanje

Način na koji pamtimo prošlost uvelike je određen izazovima koje nam je ona ostavila u naslijeđe. Tačno je i da način na koji je pamte drugi može uobličiti njene posljedice za današnje i buduće generacije. Psihološke procjene izražene jezikom hladnih nepersonalnih procesa koji opisuju preplitanje spoznaje, emocija i ponašanja imaju svoje mjesto – ali su manje neposredno i manje privlačan model za kolektivno pamćenje. Možda je veći izazov za psihologa odgovoriti na pitanje kako bi genocid trebao biti

³¹ T.F. Pettigrew & L.R. Tropp, A meta-analytic test of Intergroup contact theory. *Journal of Personality & Social Psychology*, 90(5), 2006., str. 751-783.

³² R. Roberts, A. Towell & J. Golding, *Foundations of Health Psychology*. Houndmills: Palgrave, 2001.

zapamćen, na kojoj (geopolitičkoj/kulturanoj) lokaciji i unutar kojeg vremenskog okvira. I ovo nisu odvojene teme. Moscovici³³ je upozorio da bi, kada su u pitanju spoznaja, sadržaj i procesi, ove teme mogle biti zapravo nerazmršivo spojene. U ovom radu želim da istražim drugačiji pristup – barem se nadam, pristup koji izbjegava neodoljivom nagonu ka raskrinkavanju suštine zla otkrivanjem logike posredstvom koje individue učestvuju u genocidu. Majstorske studije Gitta Sereny-a o Hitlerovom nasljedniku Albertu Speer-u³⁴ i komandantu kampa Treblinka Franzu Stangl-u³⁵ u osnovi njihove ličnosti nije potvrdila zlo. Hannah Arendt je već govorila o banalnosti zla – frazi pomoću koje je htjela zamijeniti teloško poimanje zla sa jednim više društveno razumljivim zlom, koje je samim tim i više uznemirujuće.³⁶ Napor da se u pojedincu otkrije logika zla osuđen je na propast i mi smo već svjedočili takve pokušaje koji neizbježno popuste svođenju svih društvenih teorija na individualnu psihologiju. Mesar, posmatrač, žrtva i birokrata – svi su neophodni za izvođenje projekta genocida. Oni ne dijele „individualnu logiku“ već logiku kulture koja se izražava kroz kolektivne reprezentacije i zajedničko znanje generisano socijalnom interakcijom i bilo kojim raspoloživim sredstvima komunikacije. Moscovici je opisao ove socijalne reprezentacije na sljedeći način:

Pod socijalnim reprezentacijama mi podrazumijevamo skup koncepata, izjava i objašnjenja koji potiču iz svakodnevnog života tokom međusobnih komunikacija između pojedinaca. U našem društvu te komunikacije predstavljaju ekvivalent mitovima i sistemima vjerovanja tradicionalnih društava; za njih se može reći da predstavljaju moderne verzije zdravog razuma.³⁷

Osnovni interes Moscovici-ja u istraživanju socijalnih reprezentacija je istraživanje svijeta zdravog razuma – otkrivanje kako čudno i nepoznato postaje poznato³⁸ – sa tim dolazi i okvir za razumijevanje ne samo društvenih/kulturalnih promjena već i prirode semantičkih i ideoloških izvora iz kojih se crpi moć.

³³ S. Moscovici & G. Duveen, *Social representations: Explorations in social psychology*. Cambridge: Polity, 2000.

³⁴ G. Sereny, *Albert Speer: His battle with truth*. London: Picador, 1995.

³⁵ G. Sereny, *Into that darkness*. London: Pimlico, 1974.

³⁶ H. Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A report in the banality of evil*. Harmondsworth: Penguin, 1994a

³⁷ S. Moscovici, On social representations. In J.P. Forgas (Ed.) *Social cognition; Perspectives on everyday understanding*, London: Academic Press, 1981., str. 181.

³⁸ Ibid.

Osnovni sukob u teorijama socijalne reprezentacije, koji je od posebne koristi za ovaj poduhvat, jeste gledište da socijalne reprezentacije predstavljaju „osnovni organizacioni agens za individualnu misao“.³⁹ Stoga, individualno i socijalno, kognitivno i strukturalno, koegzistiraju u ujedinjenoj teoretskoj shemi. Što znači da je osnovni zadatak u istraživanju genocida kroz socijalne reprezentacije otkrivanje kako neopisivo postaje normalno – ili grubo rečeno – otkrivanje „zdravog razuma“ etničkog masovnog ubistva – zadatak za koji su neki već tvrdili da je, u principu, nemoguć.⁴⁰ Ipak, možda se Goldhagen, pripisujući glavnu ulogu u Holokaustu njemačkim antisemitskim vjerovanjima, ne bi složio s tim.⁴¹ Ovaj neugodni izraz „etničko masovno ubistvo“ u najmanju ruku ima tu vrlinu da izbjegava moderni eufemizam „etničko čišćenje“ ponovno nas upoznavajući sa užasom onoga što već poznajemo ali što jezik ne može da obuhvati. Kao „nezamislivi“ ili „neopisivi“ užas, šutnja teče kroz sve genocide poput rijeke – ponekad zbog stida (individualnog ili kolektivnog) – dok je za druge to često pitanje orkestriranog koncerta javnog negiranja. Kontrola nad informacijama iz prošlosti, što je Primo Levi nazivao „ratom protiv sjećanja“ – je u samom središtu – integralna strana genocida. Kao što je osoba koja je preživjela rat u Bosni sažeto objasnila:

*Da bi ubili ljude, morate ubiti sjećanje, morate uništiti sve što pripada tim ljudima.*⁴²

Ako se destrukcija sjećanja izvodi iznutra, time proces postaje daleko efikasniji. Odnoseći se na likvidaciju poljske inteligencije od strane nacista, Himmler je dao svoju poznatu izjavu:

*Ovo trebate čuti ali i odmah zaboraviti.*⁴³

Mnogi jesu – mnogi to još uvijek rade. Naše znanje o genocidu postoji upravo zato što oni koji su ga preživjeli nisu ćutali, i zbog toga što su bili neumorni u svojim naporima da održe i ponovo se prisjete prošlosti: tu leži

³⁹ M. Hewstone, N. Tausch, A. Voci, J. Hughes, J. Kenworthy & E. Cairns, Prior intergroup contact and killing of ethnic out-group neighbours. In V. Esses & R. Vernon (Eds.), *Why neighbours kill*. Montreal, Canada: McGill University Press, 1996., str. 120.

⁴⁰ L.S. Newman, and R. Erber, Social Psychologists confront the Holocaust. In L.S. Newman & R. Erber (Eds.) *Understanding Genocide*. Oxford: Oxford University Press, 2002

⁴¹ D.J. Goldhagen, *Hitler's willing executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. London: Little Brown and Company, 1997.

⁴² E. Vulliamy, *Seasons in Hell: Understanding Bosnia's War*. London: Simon and Schuster, 1994., str. x.x.

⁴³ H. Arendt, *The origins of totalitarianism*. London: Harcourt, 1994b., str. 372.

jedina mogućnost liječenja. Pristupanje socijalnom reprezentacijom nam dozvoljava da istražujemo strukturu i sjećanja i negiranja – kako u zajednicama gdje su se i dogodila tako i na drugim mjestima (i vremenima) gdje su se reprezentovala. Čvrsto ukorijenjeno u društvenim i kulturološkim poljima učesnika, i djela, razumijevanje socijalnih reprezentacija koje okružuju genocid i koje usmjeravaju ljude ka njemu predstavlja poduhvat koji ima puno sličnosti sa Wallerovim psihološkim modelom genocida⁴⁴. Wallerov model obuhvata tri osnovna koncepta – kulturološki svjetonazor (koji obuhvata kolektivne vrijednosti, društvenu dominantnost i orijentaciju ka autoritetu), psihološku konstrukciju drugih (kako žrtve postaju objekti počinitelaca, kako se žrtve smatraju krivima – moralno oslobađanje) i društvena konstrukcija okrutnosti (profesionalna socijalizacija i grupna identifikacija) – svi oni su bazirani na evolucijskom modelu ljudske prirode. Sve ove komponente u osnovi mogu biti shvaćene kao socijalne reprezentacije, iako, metodom kontrasta, sve socijalne reprezentacije pružaju antropološki model iz kojeg se ne mogu izvući takva implicitna opravdanja genocida, npr. preživljavanje najsposobnijeg. Tako, dok postoji vrijednost u Wallerovom radu, postoje i značajna ograničenja i tačke divergencije u teorijama socijalne reprezentacije. Waller naglašava posljednji čin – impliciranje pojedinca – dok pristup socijalnih reprezentacija nalazi zajedničko tlo sa stavom koji je izrazio Novick:

*Zlo se može širiti svijetom kao gljiva i ostavljati otpad baš zato što nigdje nije pustilo korijenje.*⁴⁵

Drugim riječima, pokretačka sila genocida više se nalazi u prostoru među ljudima nego u njima samima. Možda bi, na ovom mjestu, ilustrirajući primjer uloge zajedničkih društvenih historijskih reprezentacija u genocidu bio od koristi – i zbog toga ću se okrenuti ka temi genocida u Bosni.

Liu i Hilton ukazuju na ključnu važnost koju historijske reprezentacije imaju u stvaranju, održavanju (ili mijenjanju) identiteta ljudi⁴⁶. Ključni dio reprezentacije historije grupe – ono što Liu i Hilton nazivaju ugovorom – pruža sliku porijekla i historijske misije konkretnog naroda – i time alat za

⁴⁴ J. Waller, *Becoming Evil: How ordinary people commit genocide and mass killing*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

⁴⁵ Ibid. str. 101.

⁴⁶ J.H. Liu, & D.J. Hilton, How the past weighs on the present: Social representations of history and their role in identity politics. *British Journal of Social Psychology*, 44, 2005.

neprekidan projekat interpretacije i stvaranja identiteta i iskustva.⁴⁷ U Liu et al naglašeno je da je u sadržaju historijskih reprezentacija ratovanje privilegirano nad svim drugim kategorijama događaja – što znači da je nacionalna samopredodžba pod jakim uticajem prijašnjih sukoba⁴⁸. Kao što je dobro poznato, suočen sa mogućnošću gubljenja moći, Milošević se pozvao na priču o kvazi-mitičnoj historijskoj misiji Srba – spasavanje Europe od Turaka, koja ide unazad sve do bitke na Kosovu polju krajem 14. vijeka. Sa duhovima ponovo probuđenim, taj mit je uzdigao srpski nacionalizam na duhovni nivo i opio srpske nacionaliste da počine orgiju uništenja, ubijanja, silovanja i etničkog čišćenja – čija svrha je bila građenje Velike Srbije i uništavanje historije bosanskih muslimana. Više od 800 džamija je uništeno – dignuto u zrak ili spaljeno do temelja – pretvoreno u nove zgrade ili parkinge,⁴⁹ počinjena brojna zverstva, ubijeno je između 100,000 i 150,000 ljudi⁵⁰ i izbjeglo je 2 miliona ljudi. U toj kolektivnoj historijskoj fantaziji, bosanski muslimani su jednom bili (tumačeni kao njihovi historijski mučitelji) „Turci“ ali i „Srbi“. Hall opisuje kako je bio iznenađen (tokom 1991.) kada je „naučio“, tokom diskusije sa srpskim poznanicima, da „*praktično svi bosanski muslimani potiču iz srpskih familija*“ – nešto što je u očima njegovih sagovornika bilo „*činjenica*“⁵¹. Hall dalje nadovezuje kako bilo kakva racionalna diskusija o historiji muslimana u tom kontekstu „nije vodila nigdje“ – nasukana na uvjerenja njegovih saradnika da je srpska nacija neka vrsta „superličnosti, sa sopstvenim sjećanjem“. ⁵² To je vjerovatno značilo da u očima Srba, muslimani nisu bili dio te nacije ili te „strukture superličnosti“. To mitologiziranje nacionalnosti i supernacionalnog identiteta se iznova pojavljuje u istraživanjima genocida (spominjanje Angkara u kambodžijskom genocidu, Partije tokom sovjetske ere, Volksgemeinschaft ili arijevske rasu tokom nacističkog perioda). Usko vezano sa mitološkom sudbinom naroda je i pretpostavljena zavjera protiv njega...i eto neizbježnosti sukoba.

⁴⁷ F. Wilmer, *The social construction of man, the state, and war: Identity, conflict and violence in former Yugoslavia*. London: Routledge, 2002.

⁴⁸ J. H. Liu et al., Social representations of events and people in world history across twelve cultures. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 36(2), 2005.

⁴⁹ J. Glover, *Humanity: A moral history of the twentieth century*. London: Random House, 1999.

⁵⁰ K.A. Nilson, 102,000 killed in Bosnia. *Norwegian News Agency*, 2004.

⁵¹ B. Hall, *The impossible country*. Harmondsworth: Penguin, 1994., str. 113.

⁵² Ibid.

*Zašto je plan da se nametne dobro toliko opasan? Pretpostavljajući da znamo što je dobro, da bi ga postigli morali bi proglasiti rat svima koji se ne slažu*⁵³ (Todorov, 2003. str. xix).

Reprezentacije onda utjelovljuju plan djelovanja – one ih legitimiziraju – određuju šta je „dobro“ unutar glavnih izvora koji ocrtavaju i određuju što je zlo ; pružaju dobar paravan za legitimizaciju drugih motiva – kao što je ratovanje zbog sticanja zemlje, materijalnih

(i ljudskih) resursa radi ekonomske koristi.⁵⁴ Aktivnosti koje uslijede od njih, zauzvrat pomažu objektiziranju njih samih (npr. prikazati da samoodbrana sa aspekta drugih izgleda kao napad). Reprezentacije su važne za objašnjenje „grieha nečinjenja“ kao što su bitne za objašnjavanje počinjenih grijeha. Neprikladan odgovor Zapada na bosansku tragediju sigurno mnogo toga duguje imidžu zemlje (na Zapadu) kao zemlje „bez nafte ili uranijuma ili dijamanta“⁵⁵ upetljanu „prastarom mržnjom“.⁵⁶ Treba upamtiti da su osim ovih mogući i drugi prikazi i reprezentacije – ali da najupadljivije reprezentacije generisane od strane kulture otkrivaju mnogo toga što je moguće misliti (i uraditi) unutar nje.

Kolektivne reprezentacije i rekonstrukcije historijskog sjećanja koegzistiraju paralelno sa rekonstrukcijom ličnog sjećanja nakon genocidnog djela kako za počinioca tako i za žrtvu (ali možda manje za posmatrača ili birokratu). Dobro je poznato negiranje Holokausta.⁵⁷ Slično je u srpskom, kao i u drugim društvima gdje je „nacionalna tradicija“ odgovorna za genocid i masovna ubistva.⁵⁸ Rekostrukcija sjećanja pretvorila se u negiranje jer zajedničke društvene reprezentacije rijetko, ako ikad, obuhvataju krivnju (iako je postratna Njemačka po tom pitanju vrijedna izučavanja) – pogledajte nesposobnost Tony Blaira da se izvini zbog britanskog

⁵³ T. Todorov, *Hope and Memory. Reflections on the twentieth century*. London: Atlantic Books, 2003., str. xix.

⁵⁴ N. Ferguson, *The war of the world: History's age of hatred*. London: Allen Lane, 2006.

⁵⁵ T. Todorov, *Hope and Memory. Reflections on the twentieth century*. London: Atlantic Books, 2003., str. 258.

⁵⁶ B. Simms, Foreword. In M. Attila Hoare. *How Bosnia armed*. London: Saqi Books, 2004., str. 9.

⁵⁷ D. Lipstadt, *Denying the Holocaust: The growing assault on truth and memory*. Plume, 1994.

⁵⁸ Za zrelu analizu nedavne historije genocidnog nasilja u regionu vidi : M. Attila Hoare, „Genocide in the former Yugoslavia from the 1940s to the 1990s“, Helen Bamber Centre for the Study of Rights and Conflict. Working paper series, no.2. Kingston University, 2007.

učestvovanja u trgovini robljem 200 godina nakon njegovog ukidanja.⁵⁹ Dok su srpske snage nastojale da unište historiju „drugih“ – njihove pristalice su danas primorane da rekonstruišu prošlost ili osjete punu ljudsku cijenu zbog doprinosa zvjerstvima – i tu leže uzroci negiranja.⁶⁰ Dvije spoznaje „mi smo počinili genocid“ i „genocid je zločin protiv čovječanstva“ nisu međusobno kompatibilne. Ili jedna ili druga mora biti izmjenjena ili potisnuta.⁶¹

McCallister pruža rječit primjer:

BRATUNAC, Bosna i Hercegovina – Nešto užasno se desilo na veoma javnom mjestu u centru ovog malo grada u istočnoj Bosni jedne tople ljetne noći 1995. Ali pitajte okolo i čini se da niko nije primijetio desetine autobusa koji su dovezeni do gradske osnovne škole. Niti su vidjeli 2,000 do 3,000 Bošnjaka zatvorenih unutar škole Vuk Karadžić i u punim autobusima parkiranim na cesti.

*Niti su čuli pucnje i krikove koji su odjekivali cijele noći na području oko škole. „Priznajem, bio sam sklon piću tih dana, a te noći sam bio prilično pijan,“ bivši vojnik bosanski Srbin i stanovnik grada izjavio je u jednom intervjuu za *Newsday* prošle sedmice.⁶²*

Negiranje može poprimiti i druge oblike: najpoznatiji zapadnoj publici je bio taj da su strane sukobljene u Bosni moralno izjednačene, uvučene u „ratnu psihozu“ koja se hranila prastarim historijskim neprijateljstvom gdje nije bilo puno mogućnosti nego da ih „puste da to obave“. ⁶³ Sa idejom genocida kao sudbine oni koji izučavaju Holokaust bili su dobro upoznati. Van granica zapadnjačke retorike, intelektualna zajednica ipak je bila jednoglasna po pitanju pripisivanja Srbima glavne odgovornosti za rat u Bosni i činjenje ratnih zločina – Zapadu su za ovu tvrdnju bili dostupni brojni dokazi.⁶⁴ Komisija UN-a je zaključila da su 90% ratnih zločina počinili Srbi, 6% Hrvati i 4% Bošnjaci – i naravno bosanski Srbi su bili jedina strana koja je pokušavala

⁵⁹ J. Churcher & B. Padley, Blair refuses to bow to slave trade apology demands. The Independent. <http://news.independent.co.uk/uk/politics/article2393346.ece> Accessed 26 March, 2007.

⁶⁰ S. Cohen, *States of Denial: Knowing About Atrocities and Suffering*. London: Polity Press, 2001.

⁶¹ L. Festinger, *A theory of cognitive dissonance*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1957.

⁶² M. McCallester, Bosnia: How quickly they forget the massacre? *Newsday*. April 22. <http://www.newsday.com/news/nationworld/world/ny-wobosn0422.0.5613364.story?coll=ny-leadworldnews-headlines> Accessed 23 April, 2007.

⁶³ S. Power, *A Problem from Hell*. London: Flamingo, 2003.

⁶⁴ M. Attila Hoare, *How Bosnia armed*. London: Saqi Books, 2004.

i namjeravala da „sistematski“ izbriše „sve tragove“ nesrba sa njihove teritorije.⁶⁵ Po riječima Petera Galbraighta, člana komisije američkog Senata za vanjske poslove, Zapad je odgovorio na sljedeći način: „nismo htjeli da znamo šta se dešava, nismo htjeli da se suprotstavimo tome, i nismo htjeli da djelujemo“.⁶⁶ Naravno, sve ovo je podržano „institucionalnom amnezijom“ štampe.⁶⁷ Na sličan način i psihološka zajednica je po ovom pitanju reagirala neprimjereno. Ono što slijedi je opis susreta od strane Inger Agger, psihologinje, koja je opisala njen rad u Bosni nakon završetka rata.

Trebala sam... da... održim predavanje grupi psihologa, psihijatara i socijalnih radnika koji su učestvovali u trening-programu o post-traumatskoj terapiji. Govorila sam o važnosti nekorištenja svjedočenja da se ne bi povećavala napetosti između grupa, i rekla sam 'Sada kada je Bosna više od godinu dana u procesu mira, glavna pitanja se odnose na izgradnju povjerenja, dijaloga i pomirenja između tri etničke grupe koje su ratovale'. Počeli su ljutito da se deru na mene, i osjetila sam udar njihove agresije poput talasa koji je trebao da me učutka... Prema njihovom modelu svijeta ne postoje tri grupe koje su ratovale. Postoji agresor i žrtva... U prostoriji se nalazilo 35 osoba, i možda njih 10 je ljutito govorilo; ostali su ćutali i izgledali su kao da im je neugodno.

Nije neobično zašto su ljudi u publici bili „ljuti“ i „tihi“, ili su izgledali kao da im je „neugodno“ pred strancem koji je došao da im kaže da ako žele da se „oporave“ od ratnih trauma, sada moraju da prihvate iste (Zapadne) reprezentacije realnosti koje su djelomično (na Zapadu) bile odgovorne za njihovo produžavanje.⁶⁸ Nedavni pregled psihologije u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni uspio je da sažme nedavnu historiju regiona u jedan poznat refren:

*Kao što je dobro poznato, etničke manjine su bježale dok su zvjerstva počinjena sa svih strana.*⁶⁹

⁶⁵ J. Waller, *Becoming Evil: How ordinary people commit genocide and mass killing*. Oxford: Oxford University Press, 2007., str. 277.

⁶⁶ Citirano u R. Cohen, *Hearts grown brutal*. New York: Random House, 1998., str. 220 – 221.

⁶⁷ B. Simms, *Unfinest hour: Britain and the destruction of Bosnia*. Harmondsworth: Penguin, 2002.

⁶⁸ R. Roberts, A. Towell & J. Golding, *Foundations of Health Psychology*. Houndmills: Palgrave, 2001.

⁶⁹ Biruski, Jerkovic, Zotovic & Krnetic, *Psychology in Bosnia and Herzegovina, Croatia and Serbia*. *The Psychologist*, 20(4), 2007. str. 220-222

Naivnom čitatelju se može oprostiti zbog formiranja izobličene (i zbunjenog) gledišta na pitanje ko su počinioci iz ovog opisa. Izraz „genocid“ sasvim jasno nedostaje. U Zapadnim službenim izjavama – kao što su primijetili Power i Curtis– to je uobičajeno.⁷⁰

I bit će učinjeni veliki napori da tako i ostane. Jednostavno nije moguće razumjeti moć socijalnih reprezentacija pri oblikovanju javne i profesionalne misli i ponašanja bez promatranja načina rada medija i industrije masovnih komunikacija. To je ključno za proizvodnju zajedničkih kulturnih standarda historije⁷¹ i imalo je središnju ulogu u genezi bosanskog genocida. U iscrpnoj analizi srpske i hrvatske propagande tokom rata na Balkanu, Macdonald objašnjava kako je kontrola medija imala središnje mjesto u Miloševićevoj strategiji pripreme, ali difuzija nacionalnih reprezentacija o islamskoj zavjeri unutar populacije krenula je neuobičajenim putevima:

Širom Srbije, kosovska groznica je zarazila stanovništvo. Srpske knjižare punile su police knjigama o Kosovu, dok su mu muzičari posvećivali svoja djela. Čak je i novi parfem, „Miss 1389“, prizivao čarolije bitke.⁷²

U takvoj klimi prevladavala je slika Srbije kao žrtve historijskog islamskog genocida, čak i u nekim zapadnim medijima.⁷³ Opsežna propaganda je korištena u cilju usađivanja straha u srpsku populaciju da im prijete „drugi“. I sa tom izlikom je došlo i vjerovanje da su Srbi „Jevreji Balkana“... i spas će doći sa njihovom sopstvenom obećanom zemljom, Velikom Srbijom. Macdonald naglašava da su se i Milošević i Tuđman koristili biblijskim predodžbama – prikazujući njihove pojedinačne nacionalne historije kao opsežne periode „Pada“ – u kojima se oni bore za iskupljenje svog naroda na historijskoj prekretnici.⁷⁴ Intelektualci, kao i opšta javnost, bili su podložni takvim simboličnim pričama o prošlosti. Holokaust je postao model – trans-kulturalna reprezentacija patnje i žrtvovanja – i to veoma moćna – koju je trebalo evocirati, u ovom slučaju ne od strane žrtava masovnih ubistava i sukcesivnog genocida, već od strane počinitelja. Biblijski

⁷⁰ S. Power, *A Problem from Hell*. London: Flamingo, 2003., M. Curtis, *Web of deceit. Britain's real role in the world*. London: Random House, 2003.

⁷¹ O uticaju medijskih reprezentacija na razumijevanje historije II svjetskog rata i palestinsko-izraelskog sukoba vidi: G. Philo i M. Berry, *Bad News from Israel*. London: Pluto Press.

⁷² D.B. Macdonald, *Balkan holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*. Manchester: Manchester University Press, 2002., str. 72.

⁷³ B. Simms, *Unfinest hour: Britain and the destruction of Bosnia*. Harmondsworth: Penguin, 2002.

⁷⁴ D.B. Macdonald, *Balkan holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*. Manchester: Manchester University Press, 2002.

prikazi kao i prikazi Holokausta u pogrešnim rukama predstavljaju značajan izazov međunarodnoj zajednici na koji, još uvijek, ima malo odgovora.

Diskusija o socijalnim reprezentacijama predstavljena ovdje mora nas navesti da поближе pogledamo kako će prošlost – u ovom slučaju bosanski genocid – biti zapamćena „u budućnosti“ – kako će javno sjećanje tog genocida biti predočeno - u Bosni, regionu (Hrvatska, Srbija itd.) i međunarodno – koje će slike, javna mjesta, spomenici i svjedočenja ispuniti društveni i simbolični red – i postati „organizacioni agensi“ za kasnije misli i djela.⁷⁵

Zaključak

Iako je za ovu temu potrebna opsežnija analiza nego što to prostor dopušta, ja se nadam da je navedeno u najmanju ruku demonstriralo održivost analize genocida bazirane na Moscovicijevoj teoriji socijalnih reprezentacija. U bosanskom kontekstu očigledno je da su historijske i savremene reprezentacije igrale ulogu u galvaniziranju, organiziranju i usmjeravanju značajnog dijela srpskih intelektualnih, kognitivnih i behavioralnih resursa ka projektu (istovremeno lične, socijalne i političke prirode) u kojem je Bošnjacima kao naciji prijetilo istrebljenje, a državi Bosni i Hercegovini uništenje. Kakvu ulogu imaju naknadne reprezentacije u oblikovanju odvijanja događaja u regiji je pitanje za neko buduće istraživanje, ali dok socijalna psihologija sigurno „nije panaceja“⁷⁶ za prevenciju genocida, bilo bi korisno provjeriti da li se ovaj okvir može koristiti za stvaranje oblika intelektualne i emocionalne samoodbrane protiv politike mržnje.

⁷⁵ Za slična pitanja u vezi sa genocidom u Kambodži, pogledaj: R.Huges, Nationalism and memory at the Tuol Sleng museum of genocide crimes, Phnom Penh, Cambodia. U K. Hodgkin & S.Radstone (eds.) *Contested past: The politics of memory* (str.175-192). London: Routledge, 2003.

⁷⁶ P. Suedfield, Reverberations of the Holocaust fifty years later: Psychology's contributions to understanding persecution and genocide. *Canadian Psychology*, 41(1) 2000. str. 7.

Literatura

- Adams, I. (1993) *Political ideology today*. Manchester: Manchester University Press.
- Adorno, T.W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D.J. & Sandford, R.N. (1950) *The authoritarian personality*. New York: Harper and Row.
- Allport, G. W. (1954) *The nature of prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Arendt, H. (1994a) *Eichmann in Jerusalem: A report in the banality of evil*. Harmondsworth: Penguin.
- Arendt, H. (1994b). *The origins of totalitarianism*. London: Harcourt.
- Attila Hoare, M. (2004) *How Bosnia armed*. London: Saqi Books.
- Attila Hoare, M. (2007) Genocide in the former Yugoslavia from the 1940s to the 1990s. Helen Bamber Centre for the Study of Rights and Conflict. Working paper series, no.2. Kingston University.
- Bandura, A., Ross, D. & Ross, S. (1961) Transmission of aggression through imitation of aggressive models. *Journal of Abnormal & Social Psychology*, 63, 575-582.
- Biruski, Jerkovic, Zotovic & Krnetic, (2007) Psychology in Bosnia and Herzegovina, Croatia and Serbia. *The Psychologist*, 20(4), 220-222.
- Churcher, J. & Padley, B. (2007) Blair refuses to bow to slave trade apology demands. *The Independent*. <http://news.independent.co.uk/uk/politics/article2393346.ece> accessed 26 March, 2007
- Cohen, R. (1998) *Hearts grown brutal*. New York: Random House.
- Cohen, S. (2001) *States of Denial: Knowing About Atrocities and Suffering*. London: Polity Press.
- Curtis, M. (2003) *Web of deceit. Britain's real role in the world*. London: Random House.
- Darley, J. M. & Latané, B. (1968) Bystander intervention in emergencies: diffusion of responsibility. *Journal of Personality & Social Psychology*, 8, 377-383.
- Ferguson, N. (2006) *The war of the world: History's age of hatred*. London: Allen Lane.
- Festinger, L. (1957) *A theory of cognitive dissonance*. Stanford, CA: Standford University Press.
- Glover, J. (1999) *Humanity: A moral history of the twentieth century*. London: Random House.

- Goldhagen, D.J. (1997). *Hitler's willing executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. London: Little Brown and Company.
- Hall, B. (1994) *The impossible country*. Harmondsworth: Penguin.
- Hewstone, M., Tausch, N., Voci, A., Hughes, J., Kenworthy, J., & Cairns, E. (in press). Prior intergroup contact and killing of ethnic out-group neighbours. In V. Esses & R. Vernon (Eds.), *Why neighbours kill*. Montreal, Canada: McGill University Press.
- Hughes, R. (2003) Nationalism and memory at the Tuol Sleng museum of genocide crimes, Phnom Penh, Cambodia. In K. Hodgkin & S. Radstone (Eds.) *Contested pasts: The politics of memory* (pp. 175-192). London: Routledge.
- Islam, M. & Hewstone, M. (1993) Dimensions of contact as predictors of intergroup anxiety, perceived outgroup variability, and outgroup attitude: an integrative model. *Journal of Personality & Social Psychology*, 65, 936-950.
- Jackson, J.W. (1993) Realistic group conflict theory: A review and evaluation of the theoretical and empirical literature. *Psychological record*, 43, 395-413.
- Kaldor, M. (2001). *New and old wars: Organized violence in a global era*. Cambridge: Polity Press.
- Lipstadt, D. (1994) *Denying the Holocaust: The growing assault on truth and memory*. Plume.
- Liu, J.H. & Hilton, D.J. (2005) How the past weighs on the present: Social representations of history and their role in identity politics. *British Journal of Social Psychology*, 44, 537-556.
- Liu, J. H., Goldstein-Hawes, R., Hilton, D. J., Huang, L. L., Gastardo-Conaco, C., Dresler-Hawke, E., Pittolo, F., Hong, Y. Y., Ward, C., Abraham, S., Kashima, Y., Kashima, E., Ohashi, M., Yuki, M., and Hidaka, Y. (2005). Social representations of events and people in world history across twelve cultures. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 36(2), 1-21.
- Macdonald, D.B. (2002) *Balkan holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*. Manchester: Manchester University Press.

- McClester, M. (2007) Bosnia: How quickly they forget the massacre? *Newsday*, April 22. <http://www.newsday.com/news/nationworld/world/nv-wobosn0422.0.5613364.storv?coll=ny-leadworldnews-headlines> Accessed 23 April, 2007.
- Moscovici, S. (1981) On social representations. In J.P. Forgas (Ed.) *Social cognition; Perspectives on everyday understanding* (pp. 181-209). London: Academic Press.
- Moscovici, S. & Duveen, G. (Eds.) (2000). *Social representations: Explorations in social psychology*. Cambridge: Polity.
- Milgram, S. (1974) *Obedience to authority*. New York: Harper Collins.
- Murray, C. (2006) *Murder in Samarkand*. Edinburgh: Mainstream.
- Newman, L.S. and Erber, R. (2002) Social Psychologists confront the Holocaust. In L.S. Newman & R. Erber (Eds.) *Understanding Genocide*. Oxford: Oxford University Press.
- Nilson, K.A. (2004). 102,000 killed in Bosnia. *Norwegian News Agency*.
- <http://www.nrk.no/nyheter/utenriks/4260912.html> Accessed 15 November 2005
- Passerini, L. (2003) Memories between silence and oblivion. In K. Hodgkin & S. Radstone (Eds.) *Contested pasts: The politics of memory*. London: Routledge.
- Pettigrew, T.F (1979) The ultimate attribution error: Extending Allport's cognitive analysis of prejudice. *Personality & Social Psychology Bulletin*, 5, 461-476.
- Pettigrew, T.F. & Tropp, L.R. (2006) A meta-analytic test of Intergroup contact theory. *Journal of Personality & Social Psychology*, 90(5), 751-783.
- Philo, G. & Berry, M. (2004) *Bad News from Israel*. London: Pluto Press.
- Power, S. (2003) *A Problem from Hell*. London: Flamingo.
- Rabbie, J.M., Schor, J.C. & Visser, L. (1989) Social identity theory: A conceptual and empirical critique from the perspective of a behavioural interaction model. *European Journal of Social Psychology*, 19, 171-202.
- Reich, W. (1946/1975) *The Mass Psychology of Fascism*. London: Pelican.
- Roberts, R., Towell, A. & Golding, J. (2001) *Foundations of Health Psychology*. Houndmills: Palgrave.
- Ross, L. (1977) The intuitive psychologist and his shortcomings. In L. Berkowitz

- (Ed.) *Advances in experimental social psychology* (Vol. 10, pp. 173-220). New York: Academic Press.
- Sereny, G. (1974) *Into that darkness*. London: Pimlico.
- Sereny, G. (1995) *Albert Speer: His battle with truth*. London: Picador.
- Sherif, M. (1936) *The psychology of social norms*. New York: Harper and Bros.
- Simms, B. (2002) *Unfinest hour: Britain and the destruction of Bosnia*. Harmondsworth: Penguin.
- Simms, B. (2004) Foreword. In M. Attila Hoare. *How Bosnia armed*. London: Saqi Books.
- Staub, E. (1996) Cultural-societal roots of violence: The example of genocidal violence and contemporary youth violence in the United States. *American Psychologist*, 51, 117-132.
- Sternberg, R.J. (2003) A duplex theory of hate: Development and application to terrorism, massacres, and genocide. *Review of General Psychology*, 7(3), 299-328.
- Suedfield, P. (2000) Reverberations of the Holocaust fifty years later: Psychology's contributions to understanding persecution and genocide. *Canadian Psychology*, 41(1) 1-9.
- Tajfel, H. (1981) *Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Todorov, T. (2003) *Hope and Memory. Reflections on the twentieth century*. London: Atlantic Books.
- Vulliamy, E. (1994). *Seasons in Hell: Understanding Bosnia's War*. London: Simon and Schuster.
- Waller, J. (2007) *Becoming Evil: How ordinary people commit genocide and mass killing*. Oxford: Oxford University Press.
- Wilmer, F. (2002) *The social construction of man, the state, and war: Identity, conflict and violence in former Yugoslavia*. London: Routledge.
- Zimbardo, P. G. (1970). The human choice: Individuation, reason, and order versus
- deindividuation, impulse, and chaos. In W. J. Arnold & D. Levine (Eds.) *Nebraska Symposium on Motivation 1969* (pp. 237-307). Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press.
- Zimbardo, P. G. (2004) A situationist perspective on the psychology of evil: Understanding how good people are transformed into perpetrators. In A. Miller (Ed.). *The social psychology of good and evil: Understanding our capacity for kindness and cruelty* (pp. 21-50). New York: Guilford.